

المعهد الدولي للدراسات الإيرانية

بررسی مراکز اندیشه ورزی جهان عرب - شماره اول

شعوبا؛ پایگاهی برای آشنایی با جامعه و فرهنگ ملل مسلمان

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

بررسی مراکز اندیشه ورز جهان عرب - شماره اول

المعهد الدولي للدراسات الايرانية (رصانة)

تابستان 1401

shouba.ir

پایگاه برای آشنایی با
جامعه و فرهنگ ملل مسلمان

فهرست

3.....	مقدمه
5.....	نگاهی گذرا به شناسنامه مرکز
5.....	درآمد
6.....	جایگاه
6.....	میزان اثرگذاری و اهمیت
7.....	فعالیت و نحوه اثرگذاری
7.....	تخمین تعداد فعالان
8.....	جریان‌شناسی
8.....	موضوع‌های مورداهتمام مرکز
8.....	گرایش فکری و مذهبی
9.....	رابطه با ایران و شیعه و محور مقاومت
11.....	افراد شاخص و معرفی ایشان
11.....	محمد صقر السلمی
11.....	محمد السید الصیاد

مقدمه

پیچیده شدن روابط در دنیای مدرن و تلاش روزافزون دولت‌ها و جریان‌های مختلف برای کسب قدرت و جلب منافع بیشتر در این دنیای محدود ولی پر زرق و برق، باعث شده حکومت‌داری و تصمیم‌گیری برای چگونگی حرکت به سمت این قدرت و منافع هم پیچیده‌تر شود و نتوان با روش‌های سنتی سابق به آن‌ها رسید. از این روست که می‌بینیم عمدتاً بعد از جنگ جهانی دوم، مؤسساتی در غرب تأسیس شدند و رواج یافتند که هدف اصلی خود را مطالعات راهبردی قرار داده و نام «Think tank» را برای خود برگزیدند؛ مؤسسات نام‌آشنایی همچون بروکینگز، رند، امریکن اینترپرایز، هریتیج، شورای روابط خارجی آمریکا و کارنگی. برخلاف برخی دیگر از زائیده‌های تمدن غرب، این نهاد خیلی دیر به کشورهای اسلامی وارد شد.

این مراکز که در ایران به «اندیشکده» و در کشورهای عربی به «مرکز دراسی» معروف شدند، امروزه در تلاش‌اند که خلل برنامه راهبردی برای خود و شناخت راهبردی نسبت به دنیای پیرامون خود را بکاهند، هرچند که فاصله بسیاری با کشورهای غربی دارند.

اگر فقط به تعداد اندیشکده‌ها در جهان نگاه کنیم، می‌بینیم کشور آمریکا با دارا بودن بیش از 1800 اندیشکده، چند برابر کل کشورهای منطقه مرکز اندیشه‌ورزی دارد! فارغ از اینکه اولاً کیفیت این مراکز چه مقدار فاصله با مراکز غربی دارد و ثانیاً بسیاری از مراکز منطقه وابسته یا متصل به مراکز غربی هستند و تأثیرپذیر از آن‌ها و نه بالعکس. همین اهمیت دادن به برنامه‌ریزی راهبردی و اتصال صحنه عمل به صحنه فکر و علم، از مهمترین عوامل قدرت کشورهای غربی در مقابل رقبای خود بوده است.

وقتی نهادهای اندیشه‌ورزی عربی را شناسیم، آنگاه با آن‌ها ارتباط نمی‌گیریم؛ و وقتی ارتباط نگیریم، به همین امری مبتلا می‌شویم که جمهوری اسلامی اکنون دچار آن است: ارتباط با گروه‌های مختلف در کشورهای اسلامی صرفاً در سطح سیاسی و امنیتی برقرار است؛ ما حتی با حماس و جهاد اسلامی هم که نزدیکترین گروه‌های اهل سنت به ما هستند و ارتباط نظامی-سیاسی خوبی با آن‌ها داریم، هیچ ارتباط فکری مؤثری در تمام سال‌های پس از انقلاب شکل نداده‌ایم. این در حالیست که از اساس، انقلاب ما جنبشی فکری و روشنگرانه است، و لذا باید سطح ارتباطات ما از لایه‌های سیاسی و امنیتی به لایه‌های فکری و نخبگانی و علمایی و سپس نهادهای مردمی بیاید، و این هدف میسر

نمی‌شود مگر با شناخت این لایه‌ها و در ادامه درگیر کردن متفکران و نخبگان و علما و نهادهای مردمی ایران با این امر، و نه نگاه امنیتی و نظامی صرف! پیگیری سیاست مناسب در قبال کشورهای عربی، نیازمند شناخت مناسبی از مراکز اندیشه‌ورزی این کشورها و جهت‌گیری‌ها و نوع اثرگذاری‌شان است. این مجموعه تلاشی تا کمکی به اندیشمندان، اهل فکر و مسئولین مرتبط در این حوزه نماید.

مرکز رسانه ای اندیشه ای شعوبا

نگاهی گذرا به شناسنامه مرکز

✓ وبگاه: <https://rasanah-iiis.org/>

✓ مکان: ریاض، عربستان سعودی

✓ بنیادگذاری: 1394 (برابر 2016 م.)

✓ مدیر: محمد صقر السلمی

درآمد

منطقه غرب آسیا یا به قول غربی ها خاورمیانه سال‌های پر تنش را پشت سر گذاشته است و چه بسا سال‌های پر آشوب تری را پیش رو داشته باشد! این آشوب و تنش بشدت متأثر از روابط دو کشور مهم و بزرگ منطقه یعنی ایران و عربستان سعودی بوده است. اگر چه این دو کشور در سال‌های پس از انقلاب اسلامی همواره رابطه ای کج دار و مریز داشته اند ولی سطح تنش و دوری در سال‌های اخیر بی شک بی سابقه بوده است. از زمان آغاز به کار سلمان بن عبدالعزیز در سال 2014 رابطه دیپلماتیک تهران و ریاض در سرایشی سقوط قرار گرفت و در آذر ماه سال 1394 نیز رابطه‌ی دوجانبه میان دو کشور قطع و سفارتخانه های ایران و عربستان سعودی در ریاض و تهران تعطیل شدند.

با این حال پس از این اتفاقات همواره دولت عربستان سعودی تلاش کرده فعالیت‌های خود را در زمینه رسانه‌های فارسی زبان افزایش دهد. پیش‌تر شبکه ای تلویزیونی به زبان فارسی با موضوع حج راه اندازی شد و بخش فارسی خبرگزاری رسمی عربستان سعودی (واس) نیز به طور آزمایشی آغاز به کار کرد. عادل الطریفی وزیر جوان اطلاع رسانی عربستان سعودی نیز که تحصیل کرده لندن است و سابقه مدیریت روزنامه سعودی الشرق الاوسط و شبکه سعودی العربیه مستقر در دبی را دارد از حامیان ایده گسترش فعالیت‌های رسانه‌های فارسی زبان توسط کشورهای عربی است. چیزی که اخیراً با راه‌اندازی شبکه ماهواره‌ای ایران اینترنشنال به اوج خود رسیده است.

البته این افزایش پرداخت به مسائل ایران منحصر در فضای رسانه ای نشده و در سطح اندیشکده هم خود را نشان داده است.

تاسیس «مرکز تحقیقات ایرانی خلیج عربی¹» را باید در این چارچوب تفسیر کرد. در سال 2016 این مرکز در ریاض تاسیس شد تا علاوه بر «انتشار موضوعات مرتبط با مسایل ایران از طریق رسانه های گوناگون چاپی، تصویری و شنیداری» و کارهای رایجی که این قبیل مراکز انجام می دهند، با «برگزاری دوره های پایه و پیشرفته در زمینه آموزش زبان فارسی» نشان دهد که جدی تر وارد میدان شناخت ایران شده است. این موسسه بعدها نامش را به «مرکز بین المللی مطالعات ایران» تغییر داد.

جایگاه

میزان اثرگذاری و اهمیت

روند رشد و توسعه بسیار زیاد مرکز در مدت کوتاه عمر خود اعجاب برانگیز است. هنوز مدت زیادی از تاسیسش نگذشته که در صدر مراکز اندیشه ورزی عربستانی قرار گرفت. در گزارش سالانه برنامه اندیشکده ها و جوامع مدنی دانشگاه پنسیلوانیا مرکز به عنوان یکی از مراکز تحقیقاتی برتر در مسائل ایران در سطح منطقه شناخته شد و با کسب جایگاه بیست و هشتم در ردیف برترین اندیشکده های متخصص در امور منطقه ای در جهان قرار گرفته است. همچنین مرکز تحقیقات ایرانی در رتبه دهم در خاورمیانه و شمال آفریقا قرار گرفت.²

در اسفند سال 96 مرکز ارتقای سطح داده و نام موسسه بین المللی مطالعات

ترکی الفیصل رئیس سابق سازمان اطلاعات عربستان که به ضدیت با ایران معروف است و حضورش در نشست منافقین بازتاب زیادی در کشور داشت. در کنار وی محمد السلمی مدیر مرکز قرار دارد.

ایران با عنوان رسانه (Rasanah) را بر خود گمارد و خود را فقط متولی شناخت ایران در میان خلیجی ها نمی داند و کارش را در عرصه بین المللی تعریف کرده است!

حالا دیگر مرکز رسانه (Rasanah) زبان اردو و عبری را هم به دایره کار

¹ برخی عرب های حاشیه خلیج فارس اصرار دارند که این اسم جعلی را بر خلیج فارس بگمارند.

² <https://www.gotothinktank.com>

خود افزوده است، پایش رسانه ای اتفاقات ایران را انجام می‌دهد و می‌خواهد خود را به

عنوان برترین اندیشکده بین المللی مطالعات ایران در همهٔ زمینه‌ها مبدل سازد.

این همه اتفاق افتاده است و هنوز در وبگاه‌های ایرانی کمتر نامی از این مرکز دیده می‌شود! عربستان دیگر صرفاً پادوی سابق آمریکا در دشمنی با ما نیست، بلکه جنگ نیابتی آمریکا بخش زیادی بر دوش شاهزادگان تازه‌کار سعودی قرار گرفته و آن‌ها از همه ابزارها از جمله ابزار اندیشه علیه ما استفاده می‌کنند.

فعالیت و نحوهٔ اثرگذاری

عمده فعالیت مرکز در این مدت، رصد اتفاقات جاری ایران و فعالیت‌های کتابخانه‌ای و پژوهشی بوده است. گزارش ماهیانه از اتفاقات ایران که عمدتاً در حوزه‌های سیاسی، اقتصادی و امنیتی به امور ایران می‌پردازد و گزارش راهبردی سالیانه در مورد مسائل ایران از جمله فعالیت‌های رصدی مستمر موسسه می‌باشد. مرکز تا کنون چند عنوان کتاب نیز منتشر کرده است که «جایگاه عراق در اندیشه راهبردی ایران»³، «ایران و مراکز شیعی در اروپا»⁴، «فقه انتظار؛ جریانات مذهبی در ایران و مناقشه بر سر حق ولایت مطلقهٔ فقیه»⁵ و ... از مهم‌ترین کتب این مرکز سعودی است. مرکز علاوه بر نشر و پژوهش‌های کتابخانه‌ای، اخیراً به نشست و سمینار نیز روی آورده که مهم‌ترین آن، همایشی در مورد چهل‌سالگی انقلاب اسلامی⁶ بوده است.

تخمین تعداد فعالان

مرکز هیات امنایی دارد که علاوه بر مدیر آن یعنی محمد السُّلمی، 6 تن دیگر نیز در آن عضو هستند که شاید شناخته‌ترینشان برای ما ایرانی‌ها عادل الطریفی است. همو که سابقاً وزیر اطلاع‌رسانی عربستان بوده و سوابق رسانه‌ای شناخته‌شده ای نیز دارد که در درآمد به آن اشاره شد. مجموعه 32 نفر کارمند نیز برای خود معرفی کرده که عمدتاً چهره‌های جوان دانشگاهی هستند. حضور بنفشه کینوش زن ایرانی تبار در میان این اشخاص قابل توجه است. کینوش مترجم روسای جمهور ایران (هاشمی، خاتمی، احمدی‌نژاد، روحانی) در سفرهایشان به نیویورک است.

³ مرکزیه العراق في العقل الإستراتيجي الإيراني

⁴ ایران و مراکز الشیعیة فی اوربا

⁵ فقه الانتظار؛ التيارات الدينية الإيرانية و الصراع على الحق المطلق للفقیه فی الولاية

⁶ ایران بعد مرور اربعین عاماً على الثورة

محمد صقرالسلمی منبع مالی تامین کننده هزینه های مرکز را شرکتی سعودی بدون ذکر نام معرفی کرده است. البته وی تاکید می کند که برنامه داریم که به تدریج با درآمذزایی از طریق تحقیقات و فعالیت های خود مرکز به حیاطمان ادامه دهیم.⁷

جریان شناسی

موضوع های مورداهتمام مرکز

طبعاً تنها موضوع مورد اهتمام مرکز ایران است و ماهیتاً برای همین مساله شکل گرفته است.

گرایش فکری و مذهبی

زاویه دید و عینک مرکز به ایران از خاستگاه اسلام گرایی از نوع سعودی اش یا وهابی برنمی خیزد. آنها با شیعه به عنوان یک جزو مهم از مردم مسلمان مشکلی ندارند البته با قرائتی از شیعه که نامش شیعه سنتی (تقلیدی) است. یکی از موضوعاتی که می توان آن را جزو پروژه ها و اهداف مرکز دانست تفکیک کردن قرائت انقلابی (امام) خمینی از قرائت سنتی حوزه ها است و تاکید بر این نکته که ما با قرائت انقلاب اسلامی مشکل داریم و نه با قرائت سنتی حوزه های شیعه. رد پای این تفکر در مقالات متعدد مرکز دیده می شود. برای مثال در نوع نگاه به مهدویت، قرائت سنتی اصیل (به زعم ایشان) از مهدویت تحت عنوان نظریه انتظار نام برده می شود؛ «در فقه کلاسیک شیعی انتظار موجب مزج و در هم آمیختگی شیعه در حکومت های خلافت در گذشته و حکومت های ملی در عصر جدید شده و عمل سیاسی قبل ظهور حرام شمرده شده است. از همین رو دولت های عربی با این نگاه اساساً مشکلی ندارند. اما در قرائت (امام) خمینی نظریه انتظار به نظریه تمهید و مقدمه سازی تبدیل شد. در نظریه تمهید، ایران از مهدویت به عنوان ابزاری برای بسط نفوذ خود در میان کشورهای منطقه استفاده میکند و با آن شیعیان منطقه را تحریک می کند که به آماده سازی حکومت مهدی (عج) کمک کنند که این رهاوردی جز افزایش تنش و درگیری ندارد».⁸

⁷ http://www.huffpostarabi.com/2016/03/15/story_n_9470130.html

⁸ در این باره رجوع کنید به : دراسة في تطور المهدوية الشيعية وتوظيفها السياسي؛ المهدوية والتوظيف السياسي في إيران، المهدي عند الشيعة والسنة وإيران الخمينية

از طرفی بشدت بر این اندیشه اصرار دارد که اندیشه ولایت فقیه حاکم بر ایران اندیشه ای است که فقط توسط امام خمینی(ره) مورد حمایت بوده است و همه فقهای برجسته شیعه و حتی فقهایی که زمانی منادی و حامی این نظریه بوده اند(آیت الله منتظری، آیت الله سید محمد شیرازی و...) با آن مخالف هستند.⁹

علاوه بر مقالات، کتابی تحت عنوان «فقیه، دین و قدرت؛ منازعه اندیشه سیاسی شیعی بین مرجع عربی و مرجع فارسی»¹⁰ در مورد اختلاف قرائت های درون شیعی منتشر شد. این کتاب توسط محمد صقر السلمی و جوانی پرکار به نام محمد السید الصیاد از پژوهشگران پرکار مرکز در این مورد، نوشته شده است. کتاب «فقه انتظار؛ جریانات مذهبی در ایران و مناقشه بر سر حق ولایت مطلقه فقیه» را نیز باید در همین چارچوب تفسیر کرد.

رابطه با ایران و شیعه و محور مقاومت

همان طور که پیش تر گفته شد مرکز در فضای دشمنی عربستان با ایران تاسیس شد و از همان ابتدا شناخت دشمن یا دشمن شناسی هدف اصلی مرکز بوده است. لذا پرداخت ایشان به ایران باید از این زاویه دیده شود. در مورد ایران چند محور اساسی جزو پای ثابت های پرداخت های مرکز بوده است که به اختصار توضیح داده می شود :

1) قدرت طلبی های سپاه و نهاد های تحت نظر رهبری(به زعم ایشان) ایران را به مشکل اصلی منطقه تبدیل کرده و در داخل کشور نیز بزرگترین مانع پیش روی اصلاحات همین مساله است. البته مرکز کمتر به مشکلات میان ایران و عربستان می پردازد؛ شاید بدین جهت که در ذهن مخاطب این گونه متبادر می شود که این مشکلات درگیری های سنتی عربستان با ایران است. به جای این رویکرد مشکلات ایران با کشورهای نظیر تاجیکستان، آذربایجان، ترکمنستان و ... پررنگ شده تا نشان داده شود که مساله اصل وجود حکومت جمهوری اسلامی است که به این مشکلات دامن می زند و در جمهوری اسلامی نیز سپاه بر دستگاه دیپلماسی ایران سیطره دارد.

⁹ در این باره رجوع کنید به : ماهیه الخلاف السياسي بين الشيرازية والخمينية نوشته محمد السید الصیاد

¹⁰ الفقيه والدين والسلطة: جدلية الفكر السياسي الشيعي بين المرجعيتين العربية والإيرانية

- در داخل نیز سپاه را حاکم اصلی کشوری داند و ایران را کشوری بین سلطه و همی نهادهای منتخب و سلطه و قدرت واقعی نهادهای ذی نفوذ (بیت و سپاه) می داند.
- (2) مساله آزادی های سیاسی و اجتماعی مخالفین نظام و درراس آنها اصلاح طلبان. پس از مطرح شدن موضوع فیلتر تلگرام، مرکز کوشید که نشان دهد اینها همه دعوای سیاسی باند قدرت حاکم علیه مردم است. استفاده اصلاح طلبان در سال 94 برای پیروزی در انتخابات، و استفاده از تلگرام در ناآرامی های دی ماه 96 از جمله دلایل فیلتر تلگرام در نگاه مرکز است.
- (3) مساله اقلیت ها (کرد، عرب، بلوچ و...)
- به عنوان نمونه دو خبر کار شده در این باره به این صورت است :
- مرگ دختر ۱۲ ساله افغان در شیراز: پیوند عضو به اتباع غیر مجاز ممنوع است
 - زندانیان اهل سنت قبل از اعدام وحشیانه شکنجه شدند
- (4) مشکلات متنوع و مختلف اقتصادی و اجتماعی و حتی زیست محیطی داخل ایران
- (5) حقوق بشر

در انتها به دو نکته قابل توجه اشاره می شود:

یکی از خط‌هایی که مرکز پیگیری می کند این است که بگوید انقلاب اسلامی ایران توسط بیگانگان شکل گرفته است و همینک نیز انقلاب به هیچ ارزش اخلاقی و انسانی (چه برسد به اسلامی) پایبند نیست. برای مثال مقاله رساله الخميني السرية إلى حكومة كندی (نامه سری خمینی به حکومت کندی) یکی از این مقالات است.

یکی از معدود کتاب‌های چاپ شده مرکز، کتاب «الخمينی في فرنسا» است که توسط یکی از مسئولین رژیم پهلوی نوشته شده و در موردش این گونه توضیح داده شده: «تلاش نویسنده بر این است که نشان دهد اراده و تصمیم خارجی ها- علی الخصوص آمریکا- در ایجاد انقلابی که به انقلاب اسلامی شناخته می شود، محور کار بوده است».¹¹

نکته دوم استفاده بسیار زیاد مرکز از مطالب سایت های ضد انقلاب خارجی و اصلاح طلبان گریخته به خارج از کشور مانند رادیو فردا، صدای آمریکا، رادیو زمانه، زیتون، بی بی سی فارسی و ایران وایر است.

¹¹ يحاول الكاتب البرهنة على محورية الإرادة والقرار الخارجيين - الأمريكيين على الخصوص - في صنع الثورة التي عُرفت بالثورة الإسلامية.

افراد شاخص و معرفی ایشان

محمد صقر السلمی

محمد صقر السلمی (متولد 1977) دکترای خود را در رشته "ادبیات و تاریخ معاصر ایران" از بخش تحقیقات ایران در دانشگاه لایدن هلند در فوریه 2014 دریافت کرده است. وی فارسی را به خوبی صحبت می‌کند و دارای مدرک گواهی آموزش ادبیات فارسی از دانشگاه تهران است. شاید در فضای عربستان فارسی دان و ایران شناس تر از او یافت نمی‌شد که پیام ولیعهد سعودی در سال 95 (سال زفتن ایرانیان به حج) به زبان فارسی خطاب به ایرانیان به وی واگذار شد. در همان پیامی که گفته بود: «ایرانی ها هوشیار باشید که نظام با آمریکا و اسراییل به طور محرمانه رایزنی می کند و می خواهد کعبه را به یک بت تبدیل کند» خطی که در کارهای مرکز هم دیده می شود.

وی علاوه بر این که مجری برنامه هفتگی همسایه شبکه الاخباریه (تلویزیون دولتی عربستان سعودی) به زبان فارسی است، وبلاگ و حسابی توئیتری و معروف دارد به نام: شوون ایرانیه¹²

حسابی که در توئیتر 600 هزار دنبال کننده دارد و تا کنون 41 هزار پست گذاشته است.

محمد السید الصیاد

در میان پژوهشگران موسسه بین المللی مطالعات ایران، بی شک محمد الصیاد جایگاهی ویژه دارد. این جوان مصری در مدونات الجزیره¹³ خود را این گونه معرفی کرده است: استاد دانشگاه الازهر، پژوهشگر در اصول فقه و سیاست دینی

و

¹² @iranianaffairs

¹³ بخشی از وبگاه الجزیره است که به انتشار یادداشت‌های دریافت شده از جانب مخاطبین می‌پردازد. یادداشت‌ها به موضوعات خاصی محدود نیست و انعکاس دهنده دغدغه‌های نویسندگان است. طیف وسیعی از اهالی رسانه و اساتید و طلاب علوم اسلامی و دانشگاهیان در جهان اسلام، در زمره نویسندگان این بخش به ثبت رسیده‌اند؛ البته برخی از یادداشت‌های نویسندگان غربی نیز به مناسبت ترجمه شده و در این قسمت به رؤیت مخاطبان وبگاه می‌رسد. برای همه خوانندگان الجزیره این امکان وجود دارد که نظرات خود را در قالب مقاله (تدوین)، یادداشت کوتاه (تدوین صغیره) و یادداشت تصویری (تدوین مرثیه) در این بخش ثبت کنند.

مقاصد الشريعة، دارای اهتمام و دغدغه در مورد وحدت امت اسلامی و برنامه تمدنی آن. شاید بتوان محمد الصیاد را مهمترین فرد پروژه فکری-مطالعاتی موسسه در مورد نهاد دین و حوزه دانست که مطالعات و آثار گسترده‌ای نیز در این مورد داشته است. علاوه بر دو کتاب «فقیه، دین و قدرت؛ منازعه اندیشه سیاسی شیعی بین مرجعیت عربی و مرجعیت فارسی» و «فقه انتظار؛ جریانات مذهبی در ایران و مناقشه بر سر حق ولایت مطلقه فقیه» که پیشتر بدان اشاره شد، مقالات مهمی منتشر شده است که برخی از آنها عبارتند از:

- دوره پسا سیستانی و خامنه ای¹⁴
- بحران بیت شیعی؛ مواضع نخبگان دینی در برابر اعتراضات عراق و لبنان¹⁵
- اخباری‌ها و سیاست در ایران؛ ماهیت اختلاف سیاسی بین اخباری‌ها و جریان ولایی¹⁶
- مکتب عرفانی.. پشت کردن به خط مشی حوزه علمیه قم (افول یک نظریه و قدرت گیری ایدئولوژی)
- مهدویت و بکارگیری سیاسی آن در ایران¹⁷
- اهل سنت در ایران جستاری درباره بنیادهای ایدئولوژیک و سیاست مذهبی اعمال شده در مورد اهل سنت
- سکولاریزم و حوزه: تحولات دین‌داری ایرانی؛ پژوهشی در مورد رویکردهای جریان‌های سکولاریستی و تاثیر آن بر حکومت¹⁸
- و

¹⁴ ما بعد سیستانی و خامنه‌ای

¹⁵ أزمة البيت الشيعي: موقف النخب الدينية من احتجاجات العراق ولبنان

¹⁶ الأخباريون والسياسة في إيران.. دراسة في ماهية الخلاف السياسي بين الأخبارية والتيار الولائي

¹⁷ المهدوية و التوظيف السياسي في إيران

¹⁸ العلمانية والحوزة: تحولات التدين الإيراني.. دراسة في مقاربات التيارات العلمانية وتأثيرها على الدولة

